بسم الله الرحمن الرحیم

اندیشنامه جهان اسلام (۴)

جنبش‌های اسلامی معاصر در شمال آفریقا

اندیشکده برهان
قل هاتوا برهانکم ان کنتم صادقین
www.BORHAN.ir

عنوان و نام پدیدآور : جنبشهای اسلامی معاصر در شمال آفریقا/[اندیشکده برهان].
مشخصات نشر : تهران: دیدمان، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری : ۱۷۶ ص.
فروست : اندیشنامه جهان اسلام؛ ۳.
شابک : 978-600-8734-20-8
وضعیت فهرست نویسی : فیپا
موضوع : جنبش‌های اسلامی -- آفریقای شمالی -- تاریخ
موضوع : *Islamic movements -- Africa, North -- History
موضوع : جنبش‌های اسلامی -- آفریقای شمالی
موضوع : *Islamic movements -- Africa, North
موضوع : آفریقای شمالی -- تاریخ
موضوع : Africa, North -- History
شناسه افزوده : اندیشکده برهان
رده بندی کنگره : DT۱۷۹/۹/ج۹ ۱۳۹۶
رده بندی دیویی : ۹۶۱
شماره کتابشناسی ملی : ۵۰۴۰۹۵۰

اندیشکده برهان
قل هاتوا برهانکم ان کنتم صادقین
www.BORHAN.ir

انتشارات دیدمان

عنوان: جنبش‌های اسلامی معاصر در شمال آفریقا
نویسنده: اندیشکده برهان
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۷۳۴-۲۰-۸
نشر: دیدمان
تاریخ انتشار: بهار ۱۳۹۹
نوبت چاپ: دوم
شمارگان: ۲۰۰
قیمت: ۲۰۰۰۰ تومان

www.DidemanBook.ir
www.BORHAN.ir
info@borhan.ir

تهران، خیابان انقلاب اسلامی، مابین خیابان فخررازی و خیابان دانشگاه، مجتمع پارسا، واحد ۶۰۳

تلفن: ۰۲۱-۶۶۹۷۱۹۲۷
پیامک: ۱۰۰۰۰۲۸۷

این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است.

کلیه حقوق این اثر متعلق به «اندیشکده برهان» است و هرگونه نقل مطالب از آن صرفاً با ذکر منبع مجاز است.

فهرست

پیشگفتار ۷
مقدمه ۹

گفتار اول

جنبش‌های اسلامی در مصر ۱۳
احیاگران اسلامی در مصر ۱۵
جریانات اسلامی میانه رو (اصلاح گرا) در مصر ۱۶
جریانات اسلامی رادیکال (مسلحانه) در مصر ۲۹

گفتار دوم

جنبش‌های اسلامی در الجزایر ۳۷
جریانات اسلامی میانه رو در الجزایر ۳۸
جریانات اسلامی رادیکال (مسلحانه) در الجزایر ۵۰

گفتار سوم

جنبش‌های اسلامی در لیبی ۵۳

گفتار چهارم

جنبش‌های اسلامی در سودان ۵۷

گفتار پنجم

جنبش‌های اسلامی در تونس ۶۳

گفتار ششم

جنبش‌های اسلامی در مراکش ۶۹

گفتار هفتم

جنبش‌های اسلامی در موریتانی ۷۳

فرجام سخن ۷۷

منابع و مآخذ ۷۹

رهبر کبیر انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی (قدس سره)

نقشه‌های قدرتهای بزرگ که می‌خواهند مسلمین را زیر سلطه خود بیاورند و مخازن آنها را به غصب ببرند و اموال آنها را به چپاول ببرند از سالهایی طولانی دنبال نقشه‌هایی بودند، که از نقشه‌های بزرگ آنها مسئله ملتگرایی است. اسلام آمده است تا تمام ملل دنیا را، عرب را، عجم را، تُرک را، فارس را همه را با هم متحد کند. و یک امت بزرگ به نام امت اسلام در دنیا برقرار کند تا کسانی که می‌خواهند سلطه بر این دولتهای اسلامی و مراکز اسلام پیدا بکنند، نتوانند به واسطه اجتماع بزرگی که مسلمین از هر طایفه [دارند] نقشه قدرتهای بزرگ و وابستگان آنها در کشورهای اسلامی این است که این قشرهای مُسْلم را که خدای تبارک و تعالی بین آنها اخوَّت ایجاد کرده است، و مؤمنون را به نام اخوَّت یاد فرموده است از هم جدا کنند، و به اسم ملت ترک، ملت کرد، ملت عرب، ملت فارس از هم جدا کنند بلکه با هم دشمن کنند. و این درست برخلاف مسیر اسلام است و مسیر قرآن کریم. تمام مسلمین با هم برادرند و برابرند، و هیچ یک از آنها از دیگری جدا نیستند، و همه آنها زیر پرچم اسلام و زیر پرچم توحید باید باشند. اینهایی که با اسم ملیت و گروهگرایی و ملی گرایی بین مسلمین تفرقه می‌اندازند، اینها لشکرهای شیطان و کمک کارهای به قدرتهای بزرگ و مخالفین با قرآن کریم هستند.

صحیفه امام، جلد ۱۳ ، صفحه ۴۴۴

رهبر معظم انقلاب اسلامی، حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

بی‌شک دوران کنونی، دوران بیداری و هویّت‌یابی مسلمانان است؛ این حقیقت را از خلال چالشهایی که کشورهای مسلمان با آن روبه‌رو شده‌اند نیز بروشنی میتوان دریافت. درست در همین شرایط است که عزم و اراده‌ی متّکی به ایمان و توکل و بصیرت و تدبیر، میتواند ملّتهای مسلمان را در این چالشها به پیروزی و سرافرازی برساند و عزّت و کرامت را در سرنوشت آنان رقم زند. جبهه‌ی مقابل که بیداری و عزّت مسلمانان را بر نمیتابد، با همه‌ی توان به میدان آمده و از همه‌ی ابزارهای امنیّتی، روانی، نظامی، اقتصادی و تبلیغاتی برای انفعال و سرکوب مسلمانان و به خود مشغول ساختنِ آنان بهره میگیرد. نگاهی به وضعیّت کشورهای غرب آسیا از پاکستان و افغانستان تا سوریّه و عراق و فلسطین و کشورهای خلیج فارس، و نیز کشورهای شمال آفریقا از لیبی و مصر و تونس تا سودان و برخی کشورهای دیگر، حقایق بسیاری را روشن میسازد. جنگهای داخلی؛ عصبیّت‌های کور دینی و مذهبی؛ بی‌ثباتی‌های سیاسی؛ رواج تروریسم قساوت‌آمیز؛ ظهور گروهها و جریانهای افراط‌گر که به شیوه‌ی اقوام وحشی تاریخ، سینه‌ی انسانها را میشکافند و قلب آنان را با دندان میدرند؛ مسلّحینی که کودکان و زنان را میکشند، مردان را سر میبرند و به نوامیس تجاوز میکنند، و حتّی در مواردی این جنایات شرم‌آور و مشمئزکننده را به نام و زیر پرچم دین مرتکب میشوند؛ همه و همه محصول نقشه‌ی شیطانی و استکباری سرویسهای امنیّتی بیگانگان و عوامل حکومتی همدست آنان در منطقه است که در زمینه‌های مستعدّ داخلی کشورها امکان وقوع می‌یابد و روز ملّتها را سیاه و کام آنان را تلخ میکند. یقیناً در چنین اوضاع و احوالی نمیتوان انتظار داشت که کشورهای مسلمان، خلأهای مادّی و معنوی خود را ترمیم کنند و به امنیّت و رفاه و پیشرفت علمی و اقتدار بین‌المللی که برکات بیداری و هویّت‌یابی است، دست یابند. این اوضاع محنت‌بار، میتواند بیداری اسلامی را عقیم و آمادگی‌های روحی پدید آمده در دنیای اسلام را ضایع سازد و بار دیگر، سالهای دراز، ملّتهای مسلمان را به رکود و انزوا و انحطاط بکشاند و مسائل اساسی و مهمّ آنان همچون نجات فلسطین و نجات ملّتهای مسلمان از دست‌اندازی آمریکا و صهیونیسم را به دست فراموشی بسپارد.

پیام به کنگره عظیم حج، ۲۲ مهر ۱۳۹۲

پیشگفتار

بسم الله الرحمن الرحیم

يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ قَدۡ جَآءَكُم بُرۡهَٰنٞ مِّن رَّبِّكُمۡ وَأَنزَلۡنَآ إِلَيۡكُمۡ نُورٗا مُّبِينٗا

ای مردم! همانا برای شما از جانب پروردگارتان برهانی آمده است و ما نوری روشنگر (قرآن) به‌سوی شما فروفرستادیم (نساء: ۱۷۴).

سپاس خداوندی را که بشر را به برهان حقانیت وجود ذی‌جود آخرین فرستاده‌اش و نور روشنی‌بخش کلام‌الله مجید هدایت کرد و ملت شریف ایران را با هدیه‌ی آسمانی انقلاب اسلامی و حیات در ذیل نعمت ولایت در مسیر رشد و تعالی قرار داد.

انقلاب اسلامی نعمت بی‌بدیلی بود که رهین ملت ایران شد تا مسیر تمدن‌سازی اسلامی و الگو شدن برای جهان بشریت را بپیماید و البته در این طریق، راه ناپیموده هنوز زیاد است و نیازمند گام‌هایی استوار و خردورزانه هستیم. اندیشکده‌ی برهان که متشکل از جمعی از فرزندان انقلاب اسلامی است، کانونی است فعال در زمینه‌ی تبیین گفتمان تمدن‌ساز انقلاب اسلامی. تلاش این مؤسسه‌ی اندیشه‌محور بر این است که با تکیه بر سرمایه و استعداد معرفتی-علمی نیروهای فرهیخته‌ی جریان انقلابی و ارزشی، به تبیین گفتمان انقلاب کمک کند و در مسیر تربیت نیروهای فکری تراز انقلاب اسلامی و یا به تعبیری، «مؤمن اندیشه‌ورز جهادی» بکوشد.

موسسه برهان مسیر مطلوب خود را حرکت در چارچوب الگوی امام-امت می‌داند

و بر این اساس، مبنای گفتمان‌سازی جهادگران فکری این اندیشکده بر پایه‌ی تبیین بیانات و دغدغه‌ها و مطالبات سیاسی-فرهنگی حضرت امام (ره) و مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) و تولید پژوهش‌های معرفتی و راهبردی معطوف به این مهم است. اندیشکده‌ی برهان بر آن است که در مسیر یک جهاد فکری و اعتقادی منسجم و متقن با پاسخگویی مستدل و منطقی به پرسش‌ها و مسئله‌های کنونی جامعه، گره‌گشایی از معضلات فکری و نظری و شبهه زدایی و تولید تحلیل و تأملات سالم و پالوده از کج‌اندیشی و انحراف، گام بردارد.

اندیشنامه حاضر به قلم جمعی از پژوهشگران اندیشکده برهان است که به بررسی تاریخچه جنبش‌های اسلامی به وقوع پیوسته در عصر حاضر می‌پردازد. لازم است از زحمات سرکار خانم الهه خانی و سایر همکارانی که ما را در تهیه این اثر مشارکت نموده‌اند، کمال سپاسگزاری به عمل آید.

امید است این اثر، گامی کوچک اما مؤثر در شناخت و تعمیق گفتمان تمدن‌ساز انقلاب‌اسلامی و بازخوانی اندیشه‌های ناب اسلامی و مورد رضایت پرچمدار هدایت بشر، حضرت ولیعصر (عج) قرار گیرد.

محمدجواد اخوان

مدیر اندیشکدهٔ برهان

مقدمه

«جنبش» (Movement) در لغت به معنای هیجان، حرکت مردمی، ناآرامی و در اصطلاح، به کوشش جمعی برای پیشبرد منافع یا تأمین هدفی مشترک از طریق عمل جمعی خارج از حوزه نهادهای رسمی اطلاق می‌شود. (گیدنز، ۱۳۷۶: ۶۷۲) «جنبش‌های اسلامی معاصر»، گونه ای از جنبش‌های اجتماعی هستند که در واکنش به یک یا چند عامل از میان عوامل متعددی مانند استعمار غرب، انحطاط فکری و استبداد داخلی، الغای خلافت عثمانی، سکولارسازی شتابزده جوامع اسلامی، شکست‌های نظامی مسلمانان از بیگانگان، شکست الگوهای رقیب مانند ناسیونالیسم و سوسیالیسم عربی، انحطاط درونی جوامع خویش (بحران مشروعیت، بحران هویت، توزیع ناعادلانه ثروت، فساد و سرکوب) و نیز با تکیه بر اسلام به عنوان خاستگاه فکری و الگوی نجات بخش پدید آمده‌اند. منطقه شمال آفریقا اعم از کشورهای مصر، لیبی و سودان و «مغرب عربی» شامل الجزایر، تونس، مراکش و موریتانی در طول تاریخ شاهد انواع استعمار و جنگ‌های خونین بوده است. این منطقه با هویت اسلامی، از یک سو به لحاظ وجود سرمایه‌های طبیعی و منابع معدنی و از سوی دیگر حضور اندیشه‌های ناب اسلامی دارای وضعیتی ممتاز بوده و توجه همیشگی قدرت‌های غربی به ویژه انگلیس، آمریکا و فرانسه را به خود معطوف گردانیده است. به این ترتیب، جهان اسلام و به طور خاص منطقه شمال آفریقا از قرن نوزدهم با چالش‌های جدی ای از سوی غرب (عامل بیرونی) مواجه شد که حتی تا پس از استقلال این کشورها نیز

ادامه داشت. به همین جهت نخستین حرکت‌های اسلامی این منطقه، با هدف تدبیر اندیشی برای نجات جوامع اسلامی از استیصال و عقب ماندگی و زدودن پیرایه‌ها از چهره دین به راه افتاد و در ادامه، حرکت‌هایی در مقابله با استعمار غرب و یا در واکنش به رفتار سیاسی و انحطاط اخلاقی غرب پدید آمد. پیدایی جریان‌های اسلام سیاسی در حقیقت پاسخی به این چالش‌ها بود. هدف عمده این جریان‌ها نیز تلاش برای اسلامی کردن دولت و اجتماع از راه دست یابی به قدرت بود. به طور خاص، حمله ناپلئون بناپارت در سال ۱۹۷۸ م به مصر، فصل جدیدی را در تحرک‌های فکری - سیاسی اسلامی گشود. البته پیش از این تاریخ، جنبش‌هایی با هدف احیای فکر دینی یا تجددطلبی اصلاحی و تجدیدنظرطلبی فقهی در گوشه و کنار جهان اسلام ظهور یافته بود که از مهم‌ترین آن‌ها جنبش محمد بن عبدالوهاب در نجد در قرن هیجدهم (۱۷۹۱ - ۱۷۰۳ م)، جنبش ولی الله دهلوی در هند (۱۷۶۲ - ۱۷۰۲ م)، جنبش محمد بن علی شوکانی در یمن (۱۸۲۳ - ۱۷۵۸ م) جنبش آلوسی در عراق (۱۸۵۴ - ۱۸۰۲ م) جنبش محمد بن علی سنوسی در مراکش (۱۸۵۹ - ۱۷۷۸ م) و نیز جنبش محمد بن احمد المهدی معروف به مهدی سودانی در سودان (۱۸۸۵ - ۱۸۴۳ م) بودند. اگرچه برخی از این جنبش‌ها مترقیانه نبوده‌اند وهمچون جنبش اسلامگرای وهابیت وصف «ارتجاعی» داشتند.

جریان‌های اسلام گرا در منطقه شمال آفریقا (همچون سایر ممالک اسلامی) با توجه به «نوع تعامل با دولت»، به دو جریان اصلی «میانه رو» (حداقل گرا) و «رادیکال» (مسلحانه یا حداکثرگرا) تقسیم می‌شوند. در حالی که هواداران هر دو جریان خود را «اسلام گرا» می‌دانند، به دلیل تفاوت برداشت از متون مقدس در باب «عمل صالح زمان» و اختلاف تحلیل از وضعیت سیاسی - اجتماعی منطقه، یکی مبارزه خشونت آمیز را نفی می‌کند و بهره گیری از ابزارهای مبارزه مسالمت آمیز (اقناع، ترغیب، چانه زنی و مصالحه) را در پیش می‌گیرد و دیگری گریز و گزیری از مبارزه خشونت آمیز نمی‌بیند. با این حال، از اواسط دهه ۱۹۸۰ به بعد جناح طرفدار گرایش اعتدال در جنبش اسلامی تا حدی توانست بر صحنه سیاسی اغلب این کشورها مسلط شود و

به تدریج به جریان اصلی اسلام گرایی جهان عرب و افریقای شمالی تبدیل شود. این تحول از اقدام جمعی رادیکال اسلامی به اقدام جمعی مسالمت آمیز در کشورهایی نظیر الجزایر، لبنان، اردن، عربستان سعودی، تونس، سودان و سایر نقاط جهان عرب روی داده است. ضمن آنکه برخی نمونه‌های مقاومت مسلحانه مسلمانان این منطقه و خاورمیانه در برابر سلطه نیروهای خارجی غیرمسلمان ریشه‌هایی به قدمت قیام مهدی سودانی و اعلام جهاد علیه انگلستان در اواخر قرن نوزدهم؛ اعلام جهاد جنبش اسلامی سنوسیه در شمال آفریقا علیه متفقین و نیروهای ایتالیا در اوایل قرن بیستم؛ قیام مسلحانه شیعیان عراق و اعلام جهاد آن‌ها علیه انگلستان در ۱۹۲۰؛ مبارزات مسلحانه اخوان المسلمین مصر علیه دولت و نیروهای انگلیسی در منطقه کانال سوئز در اوایل ۱۹۵۲ و... را با خود به همراه دارند و امروزه نیز سهم عمده ای در فضای سیاسی و اجتماعی این منطقه را به خود اختصاص داده‌اند.